

Ποινική δικαιοσύνη: πρώτα δικαιοσύνη και μετά ποινική

ΤΟΥ ΜΑΝΩΛΗ ΜΕΛΙΣΣΑΡΗ

Με αφορμή, αλλά όχι αποκλειστικό κίνητρο, το σύντομο πρωτοσέλιδο άρθρο του Γ. Πανούση στα Νέα, την προηγούμενη Παρασκευή (3.4.2015), παραθέτω —ομολογουμένως ακροθιγώς και με τρόπο μάλλον πυκνό— μερικές σκέψεις περί παραβατικότητας (αναφέρομαι στην παράβαση της ποινικής νομοθεσίας, όχι στην παράβαση κοινωνικών κανόνων) και ποινικής καταστολής. Κι αυτό γιατί είναι σημαντική πρόκληση για κάθε κυβέρνηση να μην υποκύψει στον ποινικό κατασταλτικό λαϊκισμό, χωρίς όμως να περάσει στο άλλο άκρο, τον αποποινικοποιητικό λαϊκισμό.

Σύμφωνα με την πιο συνηθισμένη περιγραφή του, ο ποινικός λαϊκισμός χρησιμοποιεί επιλεκτικά το ποινικό δίκαιο και την εφαρμογή του κατά τρόπο που κατασκευάζει φανταστικούς εσωτερικούς εχθρούς και μια γενικευμένη αίσθηση ανασφάλειας. Κατόπιν, με την ποινική αντιμετώπιση (ή με σχετικές υποσχέσεις στην περίπτωση μη κυβερνώντων κομμάτων) αυτών των εχθρών δημιουργούνται επιφάσεις αποτελεσματικότητας και δικαιοσύνης. Έτσι, ικανοποιούνται ένστικτα και επιβεβαιώνονται πεποιθήσεις που, για διάφορους λόγους, έχουν εμπедωθεί σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, εξασφαλίζεται πολιτική υποστήριξη, ενώ διαιωρίζεται η εμπέδωση των ίδιων ένστικτων, σε έναν αέναο κύκλο κατάχρησης των εννοιών της παραβατικότητας και της νομιμότητας. Ο στόχος του ποινικού λαϊκισμού επιδιώκεται με μεθόδους, όπως:

* Ο υπερτονισμός στοιχείων που σχετίζονται με ορισμένες μορφές παραβατικότητας, συνήθως εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών και μικρής κλίμακας εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας. (Στην Ελλάδα αυτό είναι εξαιρετικά εύκολο καθώς δεν υπάρχουν ανεξάρτητες, ολοκληρωμένες μετρήσεις της παραβατικότητας και της αποτελεσματικότητας της ποινής). Στη συνέχεια, η επικέντρωση στην εφαρμογή του ποινικού δικαίου σε αυτές τις παραβατικές συμπεριφορές.

* Η δημιουργία συνθηκών οι οποίες είτε διευκολύνουν την εμφάνιση ορισμένων παραβατικών συμπεριφορών είτε τις κάνουν πιο ορατές στο ευρύ κοινό — π.χ. με τη δημιουργία αστικών γκέτο.

* Ο υποβιβασμός άλλων παραβατικών συμπεριφορών είτε αποχαρκτηρίζοντάς τις ποινικά είτε παραμελώντας τις στο επίπεδο της εφαρμογής του δικαίου, σε σχετικά ακίνδυνες ή ακόμη και επιτρεπτές (για παράδειγμα, διάφορες οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες καταγράφονται απλώς ως αιμυρές πρακτικές που φέρουν επιτρεπτό ρίσκο, ή παραβατικές συμπεριφορές εναντίον ορισμένων, συνήθως πιο ευάλωτων και εκτεθειμένων, κοινωνικών ομάδων όπως οι μετανάστες).

* Η οργάνωση του σωφρονιστικού συστήματος κατά τρόπο που απομονώνει κοινωνικά όσους εκτίουν ποινές.

* Η επιβολή ποινών και η καταφυγή στην καταστολή, με αποσιώπηση και αδιαφορία για τις συνθήκες στις οποίες εμφανίζεται η παραβατική συμπεριφορά.

Τέτοιες μέθοδοι αντίκεινται σαφώς στο κράτος δικαίου. Υπάρχει όμως κι ένας ισχυρισμός που προσπαθεί να νομιμοποιήσει τη χρήση του ποινικού δικαίου με τουλάχιστον κάποιες από τις παραπάνω μεθόδους: ο ισχυρισμός περί «ποινικής μοναδικότητας». Κατ' αυτόν, το ποινικό δίκαιο είναι απομονωμένο από την υπόλοιπη δικαιοσύνη, αλλά και τους υπόλοιπους θεσμούς και συνθήκες λειτουργίας της πολιτικής κοι-

Έργο του Ρόμενερ Μπερένυ

νότητας. Το επιχείρημα έχει τρεις βασικές εκφάνσεις.

Πρώτον, ο άδικος και αξιόποινος χαρακτήρας ορισμένων πράξεων μπορεί να θεμελιωθεί ανεξάρτητα από το θεσμικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται οι κοινωνικές σχέσεις.

Δεύτερον, η προσωπική ευθύνη για την τέλεση αξιόποινων πράξεων θεμελιώνεται στη βάση μιας ιδεατής αντίληψης του προσώπου, η οποία παραμένει ανεξάρτητη από τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα του ποινικού δικαίου διαμορφώνονται από το σύνολο της δικαιοσύνης.

Τρίτον, η επιβολή ποινής είναι από μόνη της ικανή απονομή δικαιοσύνης. Η ανταποδοτική, ποινική δικαιοσύνη, δηλαδή, είναι αυτόνομη και δεν εξαρτάται από άλλες εκφάνσεις της δικαιοσύνης, όπως η διανεμητική.

Η ποινική μοναδικότητα, όμως, είναι αδύνατον να ισχύσει σε μια σύγχρονη δημοκρατία. Το βασικό καθήκον του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους είναι να διανέμει δίκαια ελευθερίες, δικαιώματα και αγαθά, κατά τρόπο που όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας έχουν συναποφασίσει και επιτρέπει σε όλους να ευημερήσουν. Το εάν το κράτος εκπληρώνει αυτό το καθήκον μπορεί να κριθεί μόνο συνολικά. Η υποδιαίρεση του δικαίου στα επιμέρους πεδία του δεν αντανακλά κάποια μεταφυσικά απαραίτητη διάκριση· εξυπηρετεί απλώς την λειτουργική ανάγκη να ρυθμίζονται νομικά οι κοινωνικές σχέσεις με τρόπο που να ανταποκρίνεται στους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους αλληλεπιδρούμε ο ένας στη ζωή του άλλου, ενόψει της ιστορικής τυχαίας ανάπτυξης των μορφών και πεδίων συνύπαρξής μας. Το βασικό, δηλαδή, ερώτημα, είναι εάν ο τρόπος με τον οποίο μεταχειρίζεται το κράτος τους πολίτες είναι δίκαιος.

Η συμμετοχή στην διαδικασία θέσπισης δημοσίων κανόνων και η δίκαιη διανομή δικαιωμάτων και αγαθών είναι θεμελιώδεις προϋποθέσεις, ώστε να είναι επιτρεπτό στο κράτος να καταναγκάζει τα μέλη της πολιτικής κοινότητας, που αποτελούν τα βασικά και αδιαίρετα υποκείμενα, και όχι μόνο αντικείμενα του δικαίου, να πράττουν με συγκεκριμένο τρόπο. Το ποινικό δίκαιο είναι ο κατεξοχήν βίαιος τρόπος με τον οποίο το κράτος αναγκάζει τα μέλη της πολιτικής κοινότητας να συμμορφωθούν και να ευθυγραμμίσουν τις άμεσες προτιμήσεις και τα κίνητρά τους με τις δεσμεύσεις τις οποίες έχουν αναλάβει ελεύθερα και σε συνθήκες δικαιοσύνης και ισότητας προς τους υπόλοιπους ξεχωριστά αλλά και προς το σύνολο.

Από τα παραπάνω, συνάγουμε τα εξής:

α) Η ποινική καταστολή είναι δικαιολογημένη μόνο όταν το κράτος έχει ήδη παράσχει στα μέλη της πολιτικής κοινότητας συνθήκες δικαιοσύνης, ελευθερίας και ισότητας. Αυτό σημαίνει πως ένα κράτος δεν είναι δίκαιο όταν επιβάλει την

συμμόρφωση με κανόνες οι οποίοι δεν τηρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις, καθώς και ότι δεν μπορεί να καθιστά υπεύθυνους και υπόλογους τους πολίτες, στους οποίους δεν έχει δοθεί η ευκαιρία να εναρμονίσουν τις προτιμήσεις τους με δίκαιους κανόνες κοινωνικής συνύπαρξης. Δεν αναφέρομαι, βέβαια, στην πρόληψη του εγκλήματος ούτε υποστηρίζω πως η κοινωνική αδικία είναι γενεσιουργή της παραβατικότητας. Αυτά είναι κοινωνιολογικά ερωτήματα, ενώ το επιχείρημά μου αναφέρεται τις προϋποθέσεις θεμελίωσης της ποινικής καταστολής.

β) Το ποινικό δίκαιο είναι μέσο τελευταίας καταφυγής. Δικαιολογείται μόνο ως απάντηση στην αδυναμία κάποιων να εναρμονίζουν τις προτιμήσεις τους με δίκαιους κανόνες, οι οποίοι έχουν συναποφασιστεί. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος πρέπει να εισάγει ποινικούς νόμους όσο πιο φειδωλά γίνεται, και, επίσης, ότι σε περιπτώσεις παράβασης ή πιθανής παράβασης, πρέπει να αποζητούνται πρώτα μη κατασταλτικές λύσεις, πάντα σε συμφωνία με την ουσιαστική ισονομία και το κράτος δικαίου.

γ) Η ποινή δεν μπορεί να σημαίνει τον απόλυτο αποκλεισμό των παραβατών από την πολιτική κοινότητα. Κάποιος τιμωρείται επειδή είναι μέλος της πολιτικής κοινότητας και επειδή έχει ήδη δεχθεί ως δικαιολογημένη την ποινή εκ των προτέρων, όταν οι παραπάνω βασικοί όροι πληρούνται. Γι' αυτό τον λόγο, η ποινή και οι συνθήκες εκτέλεσής της πρέπει να είναι τέτοιες ώστε να δείχνουν τον απαραίτητο σεβασμό στους τιμωρούμενους.

δ) Η ποινή πρέπει να στοχεύει τόσο στην επιβεβαίωση της θέσης των θυμάτων στην πολιτική κοινότητα, θέση η οποία έχει αδικαιολόγητα διαταραχθεί από το έγκλημα, όσο και στην επίρρωση της σταθερότητας και ακεραιότητας της πολιτικής κοινότητας.

Σε αυτή της τη θεώρηση, λοιπόν, η ποινική καταστολή είναι στην καλύτερη περίπτωση παρακολουθηματική των υπόλοιπων θεσμών δικαιοσύνης. Γιατί, λοιπόν, έκανα λόγο για αποποινικοποιητικό λαϊκισμό παραπάνω; Διότι, ακόμη κι αν ένα κράτος είναι δίκαιο σε ιδανικό βαθμό, η πιθανότητα να μεταμορφωθεί μια πολιτική κοινότητα σε κοινωνία αγγέλων ώστε να μη κινητοποιείται κανένα μέλος της από αδικαιολογητές προτιμήσεις, είναι μάλλον μακρινή. Οι πραγματικές μας κοινωνίες δεν ούτε απολύτως δίκαιες ούτε κοινωνίες αγγέλων. Ελλείψει ενός απόλυτα δίκαιου θεσμικού πλαισίου, το ποινικό δίκαιο μπορεί να δικαιολογηθεί μερικώς με γνώμονα την προστασία των θυμάτων αλλά και της πολιτικής κοινότητας συνολικά. Με άλλα λόγια, η αποποινικοποίηση δεν μπορεί να είναι το μοναδικό βήμα προς την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης· αντιθέτως, η παραβατικότητα μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην εμπέδωση θεσμών κοινωνικής δικαιοσύνης.

Είναι άλλο όμως να πιστεύει κανείς πως η κοινωνική δικαιοσύνη δεν ξεκινά από την απόλυτη κατάργηση του ποινικού δικαίου κι άλλο πως η ποινική καταστολή είναι απαραίτητη, ανεξάρτητα από το εάν ένα κράτος είναι συνολικά δίκαιο ή όχι, διότι τάχα η «ασφάλεια» (στο όνομα της οποίας έχουν διαπραχθεί οι απεχθέστερες παραβιάσεις δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου τουλάχιστον τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια) είναι πρότερη οποιασδήποτε άλλης αξίας —όπως πιστεύουν πολλοί ακόμη κι από τον αυτοαποκαλούμενο «κεντροαριστερό» χώρο— και έσπευσαν να το διακηρύξουν ανταποκρινόμενοι στο άρθρο του κ. Πανούση, κραδαίνοντας την ηθική τους αγανάκτηση σαν μαστίγιο.

Το δίλημμα μεταξύ ποινικής καταστολής και αποποινικοποίησης δεν λύνεται τόσο εύκολα όσο υπαινίχθηκε ο κ. υπουργός, δηλαδή με την τυπική και αυστηρή εφαρμογή του ποινικού δικαίου—ενδεχομένως και με τον πολλαπλασιασμό της ποινικής νομοθεσίας—, ανεξαρτήτως των συνθηκών στις οποίες εκδηλώνεται η παραβατικότητα και σε απόλυτη συμφωνία με την πρακτική του ποινικού λαϊκισμού. Η ποινική δικαιοσύνη είναι πρώτα δικαιοσύνη κι ύστερα ποινική.

Ο Μανώλης Μελισσάρης διδάσκει φιλοσοφία δικαίου και ποινικό δίκαιο στο London School of Economics and Political Science.